

Міністерство культури і туризму України
Відділ культури і туризму Охтирської міської ради
КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей»

**КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА
XV-XVIII СТОЛІТТЯ**

Збірник матеріалів
I Міжрегіональних археологічних читань

(Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.)

Суми
2015

**БУНЧУКОВЕ ТОВАРИСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XVIII ст.: СТАТУС І ЧИСЕЛЬНІСТЬ**

Протягом гетьманування І. Скоропадського з подачі Петра І в Українській козацькій державі відбувалися зміни в усіх сферах життя. Вони спрямовувалися на поступову ліквідацію автономії. Після 1709 р. російський правитель зумів достатньо ефективно встановити контроль і використати організовану козацьку верству у власних інтересах. Проте приводить управління Гетьманщиною у відповідність з устроєм Російської держави за наказом Петра І почала лише Перша Малоросійська колегія.

Процес остаточного оформлення з числа неурядової старшини групи, що служила лише під гетьманським бунчуком у новому чині, спостерігаємо в часи гетьманування І. Скоропадського. Сутність бунчукового товариства як найвищої категорії неурядової старшини полягала в тому, що товариство служило під гетьманським бунчуком, не займаючи ніяких урядів; мало знатне походження; часто, але необов'язково, особисту вислугу; було вписане до окремого компуту; вилучене з-під юрисдикції полковників й судилося лише в генеральному військовому суді або гетьманом; служило з власних маєтків; було звільнене від податків і повинностей; мало обов'язки цивільної і військової служби за наказом гетьмана та центральних установ. Основними привілеями було підлягання гетьманській юрисдикції (або Генеральному суду), надання маєтностей за службу «до ласки військової», звільнення від податків і повинностей, пільги при виробництві та продажу товарів [11, с. 161-162; 2, с. 155], що збігалися з привілеями всього старшинського стану. Бунчукове товариство мало чітку організацію, утворюючи курені, лише у військовий час. У мирний період така організація відсутня, і товариство підпорядковувалося безпосередньо гетьману, зберігаючи стару феодальну форму організації дворянських загонів [11, с. 166].

Судове підпорядкування бунчукового товариства російській чиновники намагалися змінити. У 1733 р. гетьман Д.Апостол змушений був реагувати універсалом на постанову О.Шаховського про висилання для розгляду в полки й сотні всіх судових справ. Вказував, що справи щодо генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів не можна відсилати до повного їх вирішення, так як вони здавна судяться лише у генеральному суді [39, арк. 80]. Кардинально юридичне підлягання бунчукового товариства

змінилося лише в ході судової реформи 1763 р. Товариство відтепер судилося в земських та підкоморських судах не як представники вищого чину неурядової старшини, а як шляхта. Хоча апеляційною інстанцією все ж залишався Генеральний військовий суд (ГВС). Існували й інші привілеї бунчуковому товариству, що полегшували службу, особливо військову. До таких належало право на курінчиків у поході [11, с. 162-163]. Цей привілей не новий, таке право здавна мали урядники та значне товариство військове. У 1704 р., коли значний і заслужений у Війську Запорозькому товариш Ф. Жученко був звільнений від служб, на його місці службу продовжив онук військовий товариш Іван Іванович. В універсалі І. Мазепи при цьому вказувалося, що 30 чоловік товариства с. Жуки, що раніше у поході супроводжували за особливі заслуги діда, тепер повинні супроводжувати онука [31, с. 433-434]. Але вже з 20-х років XVIII ст. всім пільговикам, включаючи бунчукове товариство, довелося відстоювати право на курінчиків перед російською адміністрацією, і, врешті, до кінця 30-х остаточно його втратити [1, с. 166; 2, с. 152-153; 11, с. 150, 198-200; 32, с. 422; 36; 38, арк. 80-81]. В указі цариці від 8.08.1734 курінчиків чинам наказано давати, але проблему вивчити й представити проект рішення [12, с. 397]. Правління гетьманського уряду (ПГУ) вирішило проблему на користь ліквідації такого привілею різних чинів. Одна з останніх згадок про курінчиків бунчукових і значкових товаришів стосується походів 1737 р. і 1738 р. [35, арк. 201; 29].

На ранньому етапі всі бунчукові товариші постійно зазначали своє традиційне військове звання. Як правило, вони були значними товаришами військовими. Чудово ілюструє ситуацію судовий розгляд у Полтавському полку 1715 р., де поєднання звання і чину виглядали так: «...осавул войсковий енералный з приданным ему знатным бунчуковым товариством войсковим, ПП: Феодором Олшанским и Фомою Городиским ...» [3, арк. 175]. Проте є суттєва відмінність між значним товаришем військовим у чині бунчукового товариша і значним військовим товаришем XVII ст. Останній прагнув посісти уряд, що забезпечував стабільність його становища в старшинському стані. Більшість значного товариства військового на той час ще залежала від полковника. Бунчуковий товариш теж не відмовлявся від уряду, але тепер це обов'язкова умова підтримання статусу, так як його становище визначалося окремим чиним, що був офіційним у номенклатурі Гетьманщини й підтверджувався окремим компутом. Чин бунчукового товариша забезпечував особі всі права й привілеї шляхетсько-старшинського стану. Відтепер формується категорія неурядової старшини,

більшість представників якої служить лише бунчуковими, не займаючи протягом життя жодного уряду.

Лише в 1718 р. бачимо реальний наслідок тривалої структуризації неурядової старшини. Її основними категоріями стають бунчукові й значкові товариші. У лютому 1718 р. в Російській державі відбувалася присяга на вірність новому спадкоємцю престолу царевичу Петру Петровичу [7, с. 3-9]. Присяжні реєстри старшини полків містять окремі блоки – списки неурядової старшини. Після подібних списків останньої присяги 1682 р. до 1718 р. ніколи не створювалися такі повні реєстри неурядової старшини. Присяжні списки 1718 р. стали першим загальним, створеним у більшості полків, реєстром бунчукового товариства. Саме ці списки бунчукових товаришів чудово ілюструють перехідний етап від старих традиційних військових звань (значних товаришів військових та військових товаришів) до нового чину/рангу/розряду неурядової старшини. Всі освічені старшини підписувалися під присягою власноруч. Тому списки бунчукових товаришів написані різними почерками. У Ніжинському, Переяславському і Стародубському полках кілька товаришів підписалися польською мовою, деякі з цих імен не читаються. У Глухові польською підписався значний військовий товариш Ян Четвертинський, у Стародубі – значковий товариш Міхал Пілатович і чотири бунчукові товариші – Адам Косімовський, Домінік Міхрінський, Юзеф Юрійович Новицький (староста Шептаківський) і Юрій Олексійович Новицький [16, л. 141; 19, л. 28; 25, л. 95, 98]. Виходячи з документа, більшість бунчукових та знатних військових товаришів були грамотними.

Присяги 1718 р. та 1732 р. дають змогу встановити персональний склад бунчукового товариства всіх полків у конкретний рік [15-27; 28]. Персональний склад бунчукового товариства у проміжку між 1718 р. та 1732 р. встановлений завдяки знайденим реєстрам [37; 38]. Перші компути датуються 1723 р. (якщо не рахувати гетьманський список 1722 р.) і засвідчують неоднозначність процесу їх укладення.

Прослідковується формальний підхід Малоросійської колегії до вирішення питання про належність особи до бунчукового товариства, адже основним критерієм вважалася її наявність чи відсутність у компуті бунчукового товариства. ГВК при вирішенні подібних справ керувалася ще й іншими критеріями: «против прежнего обыкновения», володіння військовими маєностями, перебування під гетьманською протекцією й обороною. Але й тут запис у компуті був основним. Починаючи з кінця 20-х – середини

30-х років, старшина мала для себе вирішити остаточно, чи ризикуватиме вона своїм привілейованим статусом, уникаючи запису в компут і військової служби, чи прийме нові умови. Більшість воліла не ризикувати й почала отримувати підтверджувальні документи.

Стрімке зростання чисельності неурядової старшини Гетьманщини не зупинили ні заходи Першої Малоросійської колегії із впорядкування служби, в тому числі військової, ні ще більш жорсткі – ПГУ. Ще в травні 1723 р. Малоросійська колегія наполегливо вимагала від ГВК і полкових канцелярій подачі уточнених козацьких і старшинських реєстрів, з метою з'ясування їх загальної чисельності та удосконалення цивільної й військової служби [33, арк. 2-6; 32]. На той час виникла гостра необхідність у вояках для Низових походів, і російські чиновники намагалися зрозуміти, чому чисельне бунчукове товариство Гетьманщини уникає військових походів. При підготовці до Гілянського походу бунчукове товариство також намагалося від нього ухилитися. Проте більшості з них це не вдалося. Протягом 20-х років XVIII ст. поступово усталився персональний склад товариства та контроль за ним і його службами з боку органів центральної влади. Перехідний період майже завершився. Бунчукове товариство стало вагомим чинником функціонування кожного полку та центральних установ і при цьому не підлягало владі полковника. Такий стан речей визначався давньою традицією адміністративного й судового підпорядкування гетьманських протекціантів лише гетьману та ГВК, а бунчукові були привілейованою категорією протекціантів.

Загалом між 1718 р. та 1732 р. спостерігаємо тенденцію до різкого збільшення бунчукового товариства. Вона пояснюється історичними та соціальними процесами, що відбувалися в Гетьманщині у вказаний період. Бунчукове товариство, незважаючи на обтяженість військовими походами у 20–30-х роках XVIII ст., мало настільки високий соціальний статус у Гетьманщині, що за всяку ціну намагалося зберегти його за собою й закріпити за нащадками.

Окремим фактором, що вплинув на збільшення чисельності неурядової старшини, стало відновлення гетьманства в 1727 р. Впорядковуючи внутрішнє життя Гетьманщини, Д. Апостол провів Генеральне слідство про маєтності 1729-1730 рр., покликане повернути у власність держави частину володінь. Щорічно ревізувалися полки й поновлювалися списки неурядової старшини. Посилений контроль гетьмана над людським ресурсом вимагався в зв'язку з новими війнами і походами. 30-ті роки XVIII ст. стали справжнім випробуванням для всіх станів козацької держави.

На початку цього періоду найповніший склад бунчукового товариства доносить присяга 1732 р. Вона сформована за стандартом щорічних ревізій. У зведених таблицях справи про присягу число бунчукових суттєво різниться: від 196 до 209 [28], а наш підрахунок дав число 223 товариша. Причому зіставлення з уже відомими списками засвідчує, що частина неурядової старшини не присягнула разом з усіма й загальна чисельність була ще вищою. Присяжний реєстр показує суттєве поповнення бунчукового товариства новими людьми. Окремо від батьків присягало чимало представників молодшого покоління. Загалом нове покоління бунчукових у полках становило від 40 до 78% персонального складу. Це означає, що саме за їх рахунок так різко зросла загальна чисельність товариства. Навіть останній полк, нарешті, отримав свого бунчукового товариша. Вперше згадано про бунчукового товариша Миргородського полку Якова Потребича. Всі попередні реєстри вказували на відсутність у цьому полку вищої категорії неурядової старшини.

Остаточне юридичне становище неурядової старшини визначилося після смерті гетьмана Д. Апостола. Перші кроки ПГУ за указом імператриці в середині 30-х років XVIII ст. були спрямовані на узаконення статусу бунчукових товаришів й остаточне усунення різночитань з цього питання. Всі бунчукові товариші зобов'язувалися отримати універсали чи патенти на чин і записатися у відповідний компут. Проте склад бунчукового товариства полків сталим так і не став. Вакансії заповнювалися невідповідно, списки постійно змінювалися й часто не відповідали реальному стану речей. Це особливо дратувало російських чиновників з Правління гетьманського уряду, які звикли до порядку в канцелярських справах.

40-і роки XVIII ст. стали для Гетьманщини часом стабілізації й відновлення матеріальних та людських ресурсів. Виснаження внаслідок постійних війн було настільки серйозним, що царицею було прийнято рішення про зниження податкового тиску на Гетьманщину. Право на розміщення військових частин отримала старшина, а з українських теренів навіть вивели частину російських полків [14, с. 482]. Матеріальне становище значної частини вищого прошарку неурядової старшини в силу згаданих обставин було доволі непевним. У 1743 р. для 55% бунчукового товариства (зі 151 особи) служба була дуже обтяжливою економічно [5, арк. 253-256].

Найсприятливіші часи для бунчукового товариства настали з відновленням гетьманства. Інституція, що підкреслювала сутність гетьманської влади, знову набула повноти. З цього часу

відомий один із найінформативніших реєстрів товариства з частиною послужного списку (1751) [4]. Наступний список усіх бунчукових товаришів Гетьманщини датується 1763 р. Фактично він доносить нам персональний склад цієї спільноти на переломному історичному відтинку перед самою ліквідацією гетьманату [11, с. 91; 34, арк. 74-82]. Якщо брати до уваги загальне число бунчукових, то з середини 1730-х до 1763 р. бачимо відносно сталу кількість – 130-139 осіб у семи відомих списках. За виключенням одного піку – в 1751 р., коли фіксується 203 бунчукових товариша. Це певною мірою пояснюється нерозділеністю реєстру на діючих і абшитованих товаришів. Вже в 1743 р. було 17 бунчукових товаришів у відставці, а в 1763 р. – 38/39 (за різними даними). Та середня припустима цифра для 1751 р. в 20-25 абшитованих не покриває більшу в цей рік кількість діючих бунчукових товаришів (бл.178-185 з 203). Причина такого підвищення загальної чисельності криється у відновленні інституту гетьмана. Однак через 12 років кількість знову знижується до традиційного числа, що коливалося від 130 до 140 осіб. Це цікаво, адже законом число бунчукового товариства, на відміну від значкового, ніколи жорстко не обмежувалося. Отже його обмежувала традиція, й діяла вона не гірше закону. До 1763 р. кількість бунчукового товариства зменшилася й становила 139 осіб (і 39 абшитованих) [34, арк. 76-82], а через рік – у 1764 р. в Гетьманщині вже було 106 службових товаришів і 50 абшитованих [11, с. 92]. Тобто в кінці існування інституту гетьмана кількість його бунчукових товаришів знову наблизилася до «історичного» числа в 100 осіб.

Найкращим регулятором числа бунчукових у полках стало запровадження чину військового товариша. Цей фактор сприяв своєрідному очищенню рядів найвищої категорії неурядової старшини. Адже ті, хто не дотягувався за знатністю, тепер отримували інший чин, що задовольняв їх амбіції, а також не давав розростатися категорії бунчукових. Таким чином, бунчукове товариство з 40-х років XVIII ст. включало найзначніші родини Гетьманщини й невдовзі почало претендувати на офіційне ствердження власного шляхетства на правовому рівні. Теоретичний прояв процесу бачимо в зведених «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1744) [13]. Практичний – під час виборів до Комісії для складання нового «Уложенія» 1767 р. та підготовки наказів обраним депутатам [6; 8; 30]. Проблема шляхетності турбувала бунчукових товаришів і раніше. Ще в Сулацькому поході в 1725 р. бунчукові товариші з куреня Я.Марковича Забіла і Заборовський дискутували на тему «гідності бунчукових до

шляхетства» [9, с. 256]. Проявляючи гонор, бунчукове товариство на марші до Астрахані в червні 1725 р. вимагало від значкових товаришів йти попереду їх колони зі знаком, віддаючи належну честь. Це не співпало з уявленням про власну честь значкового товариства, й воно відмовилося, з чим погодився командир над бунчуковими С. Лизогуб, запропонувавши останнім, щоб знак несли їхні слуги [9, с. 252]. Високий суспільний статус бунчукового товариства сформував відповідний гонор у носіїв цього чину. До 60-х років XVIII ст. питання виокремлення верхівки старшини як шляхти, пов'язане зі зрівнянням у правах з російським дворянством, перейшло з теоретичної площини в практичну. Це відобразилося у відновленні системи земських, городських і підкоморських судів та інших подіях середини XVIII ст., в яких старшина стала заявляти про себе як про стан шляхетський.

Із 1764 р. після ліквідації гетьманату всі владні функції в Україні зосередилися в руках Другої Малоросійської колегії та її очільника графа П.О.Румянцева, генерал-губернатора Лівобережної України. Тепер призначення й керівництво бунчуковим товариством стало прерогативою цього органу та його керівника. Саме в 1764 р. фіксується єдина згадка про поділ бунчукового товариства на «первостатейних» і «второстатейних» [10, с. 12]. Мова йшла про зрівняння з першими земських суддів, а з другими – земських підсудків. Ця інформація засвідчує неоднорідність вищого чину неурядової старшини. В останні десятиліття існування Української козацької держави бунчукове товариство зберігало високий статус, все більше перетворюючись на чиновників і наближуючись за статусом до російського дворянства.

---

1. *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України: монографія / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2009. – 271 с.

2. *Горяга О.В.* Інститут значкових товаришів Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. / О.В.Горяга // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. – Вип. 30. – О.: Юрид. л-ра, 2007. – С. 533-537.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ІР НБУВ), ф. І, спр. 50654, арк.142-191 зв.

4. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57326, 149 арк.

5. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57335, арк. 253-256.

6. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія : ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.

7. *Кривошея І.І.* Передмова / І.І. Кривошея // Присяга Чернігівського полку 1718 року / упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передм. Ірина Кривошея. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С. 3-9.

8. *Максимович Г. А.* Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. / Г.А. Максимович. – Нежин, 1917. – 332 с.

9. *Маркович Я.А.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича : (1717-1767 гг.) / Я.А. Маркович; под ред. Лазаревского А. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Ч. 1: (1717-1725 гг.) – 349 с.

10. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под ред. Н. Василенка. – Чернигов: Изд. ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1902. – Вып. 2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений...: 1786 г. – 296 с.

11. *Окіншевич Л.* Значенє військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л.Окіншевич // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Мюнхен: Заграва, 1948. – Т. CLVII: Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.

12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 9. – № 1733-1736.

13. Права, за якими судиться малоросійський народ: 1743 / ред. колегія О.М.Мироненко (голова), К.А.Вислобоков (відп. секретар), І.Б.Усенко, В.В.Цветков. – К.: НАН України, 1997. – 844 с.

14. *Путро О.* Син козака Розума з долею гетьмана Розумовського / О.Путро // Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 482-487.

15. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 140, оп. 1, д. 23, 55 л.

16. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 24, 262 л.

17. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 26, 96 л.

18. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 27, 166 л.

19. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 28, 249 л.

20. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 29, 309 л.

21. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 30, 175 л.

22. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 31, 227 л.

23. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 32, 174 л.

24. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 33, 236 л.

25. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 34, 289 л.

26. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 36, 113 л.

27. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 48, 258 л.

28. РГАДА, ф. 248, д. 8250, 881 л.

29. *Репан О.* Іржа на лезі : лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років / О.Репан. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.

30. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Т.68: [Материалы Екатерининской законодательной комиссии] / печатано под наблюдением В.И.Сергеевича, Т. 7. – СПб.: Типография Н.А.Лебедева, 1889. – IX, 741, [5] с. разд. паг.

31. Універсали Івана Мазепи: (1687-1709). – К.: Львів: НТШ, 2002. – Ч. I. / упор. І.Бутич. – 757 с.: іл. – (Універсали українських гетьманів).

32. Універсали Павла Полуботка: (1722-1723) / НАН України, Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Центральний держ. істор. архів України, м. Київ; упоряд. Ринсевич В.; ред. кол.: Сохань П. (голова), Борjak Г., Брехуненко В., [та ін.]. – К., 2008. – 720 с. – (Універсали українських гетьманів).

33. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 1105, 13 арк.

34. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 17000, 94 арк.

35. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, 796 арк.

36. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2634, 5 арк.

37. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3204, 45 арк.

38. ЦДІАК України, ф. 53, оп. 2, спр. 298, 642 арк.

39. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmow. Krakow PAN 270, mf.9104.96 k.